

Inleiding

De zorg voor de zieken en stervenden is de kerk op het hart gebonden. De eeuwen door heeft zij in het voetspoor van Israël zieken, stervenden en hun familie begeleid en ondersteund door middel van schriftlezing, (psalm)gebeden, zegening, handoplegging, oliezalving en viering van de Maaltijd van de Heer. Ook de schuldbelijdenis, waaruit zich de biecht ontwikkelde, kreeg een wezenlijke plaats. Onze tijd kent op dit punt zijn eigen vragen.

Gedurende de laatste jaren werd vanuit de breedte van de Samen op Weg-kerken regelmatig de vraag gehoord naar woorden, gebeden en rituelen rondom het ziekbed, bijvoorbeeld voor de viering van de Maaltijd van de Heer in een huis- of ziekenkamer, gebeden voor zieken en stervenden.

Zo wordt ook, mede als gevolg van oecumenische contacten, zowel vanuit gemeenten als vanuit de geestelijke verzorging in ziekenhuizen en instituten, gevraagd om een handreiking voor de zegening/zalving van zieken.

In antwoord hierop bieden wij een orde voor de ziekenzalving aan, gebaseerd op de volgende overwegingen.

Uitgangspunten

1. De omgang van Jezus en zijn leerlingen met de zieken staat in de context van het aanbreekende Koninkrijk van God. Hij zegende hen, legde hen de handen op en genas velen. En op de vraag van Johannes de Doper antwoordt Hij: blinden worden ziende, lammen wandelen ... Ook zijn leerlingen dreven boze geesten uit en zalfden vele zieken met olie (Marcus 6). Onze woorden en handelingen bij de gelovige zieke staan in ditzelfde perspectief.
2. In deze bijbelse context mogen wij handoplegging en oliezalving beschouwen onder de noemer van de zegening. In de zegen schenkt God een toestand van heil, *sjaloom*, die veel meer omvat dan alleen het materiële. De woorden en beelden die Jakobus gebruikt (gebed van het geloof, redden, oprichten), zeggen ook dat het in de ziekenzalving om meer gaat dan lichamelijke genezing.
3. De handoplegging en de zalving zijn middelen waardoor God dit heil wil schenken: niet automatisch, maar in

antwoord op het gebed dat ingegeven is door het geloof. Vergelijk de betekenis van de Griekse naam (*euchelaion*, oliezalving als gebed; zie hieronder bij de 'Oosterse orthodoxie'). Handoplegging en zalving liggen in betekenis dicht bij elkaar. Diverse orden van dienst hebben voor beide handelingen dezelfde gebedstekst. Toch spreken zij ieder ook op eigen wijze. De handoplegging is in de kerk vanouds het symbool van de mededeling van Gods Geest (aan deze mens). Zij kent een brede toepassing, ook buiten het ziekbed. De oliezalving, die huid en lichaam doortrekt, voegt hier nog iets aan toe: zij symboliseert in het bijzonder de helende werking van de Geest, die zijn intrek neemt in de zieke mens. Vergelijk het oude Romeinse gebed over de olie, waarin de Geest aangeroepen wordt als *Paracleet*, Trooster.

4. In het licht van het bovenstaande mogen wij de ziekenzalving zien als een bijbelse rite, die op het gebed van het geloof heil en heling bemiddelt aan de zieke mens. Een antwoord van God op de gebrokenheid van het leven. Zij is niet pas bedoeld voor stervenden, maar voor zieken, mensen die heil en heling nodig hebben voor heel hun bestaan. Daar kunnen ook mensen bij zijn die de dood onder ogen moeten zien.
5. De zalving van de zieke mag nooit een losstaand gebeuren zijn. Zij kan alleen aan haar doel beantwoorden als zij ingebed is in het geheel van de pastorale zorg van de geloofsgemeenschap als genezend klimaat. Zij kan toegediend worden door een geordend predikant en voorts door een ieder die daartoe volmacht krijgt van de geloofsgemeenschap (een ouderling, een diaken, een pastoraal werker, een lid van een pastoraal team).
6. Met de betrokkene vindt een zorgvuldige voorbereiding plaats, waarin teksten, gebeden en liederen worden gekozen en het juiste moment voor de zalving wordt bepaald. Ook de nazorg is van groot belang.
7. In de tekst van Jakobus is ook sprake van het belijden van zonden tegenover elkaar (5:16). Hieruit mag niet de conclusie getrokken worden dat er altijd een rechtstreeks verband zou bestaan tussen ziekte en zonde (vergelijk Johannes

9:3 'Noch deze heeft gezondigd, noch zijn ouders'). Niettemin kan op de weg naar een ziekenzalving een biechtgesprek wenselijk blijken. Immers, het zich (wederzijds) uitspreken is bevorderlijk voor de openheid naar God en elkaar, en voor het open ontvangen van heil en heling in dit ritueel.

8. Een geloofsgemeenschap of zorginstelling die niet bekend is met deze rite, zal goed geïnformeerd moeten worden over geschiedenis, achtergrond en betekenis van de ziekenzalving.

Bijbelse achtergronden

In de Bijbel kan de olijfboom, die op vele plaatsen in Israël voorkomt, symbool zijn van het volk Israël (Jeremia 11:16; Romeinen 11:17,24), hemelse gezalfden of getuigen (Zacharia 4, Openbaring 11:4) en mensen (Psalm 52:10; Psalm 128:3).

In Israël wordt de olijfolie gebruikt als voedingsmiddel, als middel tot zuivering en heling van wonden en als intern geneesmiddel. Verder om de huid tegen uitdroging te bewaren en om licht te geven.

In de Joodse traditie is de olie ook een symbool van het eeuwige leven, een teken van de heelheid van het paradijs. Vaak wordt de levensboom van het paradijs getekend (of beschreven) als een olijfboom en in een rabbijnse midrasj wordt het olijfblad (Genesis 8:11) uitgelegd als een verwijzing naar het paradijs.

In liturgisch gebruik is olie brandstof voor de kandelaar in de tabernakel (Exodus 27:20) en zalfolie voor de heiliging van de tent der samenkomst en alle gerei (Exodus 30:22-29). Bij de ambtsaanvaarding van profeten, priesters en koningen is olie teken van de gave van Gods Geest (Exodus 29:7 en 30:30; Leviticus 8:30; 1 Koningen 19:16; 1 Samuël 10:1).

De teksten die de bijbelse grondslag vormen voor de zalving van zieken zijn Jakobus 5:(10)13-18 en Marcus 6:13. Vergelijk ook Johannes 9:11.

In de tekst van Jakobus 5 vallen enkele dingen op:

- de aard van de ziekte wordt niet genoemd maar maakt het wel nodig dat de oudsten van de gemeente naar de zieke toegaan. De oudsten zijn de geroepen vertegenwoordigers van de gemeente;

- de zalving met olie wordt begeleid door 'het gebed van het geloof', waardoor handoplegging en oliezalving geplaatst worden in de sfeer van het gebed en gewaakt wordt tegen magie;
- de belijdenis van zonden. En het antwoord daarop: de vergeving;
- de woorden 'redden' en 'oprichten'. Zij hebben een dubbele betekenis. Zij betekenen heil en heling van geest, ziel en lichaam.

In deze elementen weerspiegelt zich de vroegchristelijke praktijk van de ziekenzalving. De zieke behoudt zijn plaats in de geloofsgemeenschap. De zalving is geen losse, mechanische handeling, maar wordt verricht in nauw verband met het gebed van het geloof. En zij is gericht op de hele mens.

De ziekenzalving is dus geen veredelde vorm van medicinaal gebruik. Zoals de olie een zegen is voor huid en lichaam, zo is de ziekenzalving een teken van Christus' heilsgave: de gave van de Geest tot heling van de hele zieke mens naar geest, ziel en lichaam. En als zodanig: het antwoord van God op de gebrokenheid van ons bestaan. In dit licht mogen wij ook de woorden lezen uit Marcus 6, waar Jezus zijn leerlingen uitzendt: 'en zij dreven vele boze geesten uit en zalfden vele zieken met olie en genazen hen'.

Historische ontwikkelingen

1. Het ritueel van de ziekenzalving in de loop der eeuwen

Aansluitend aan de gegevens uit Jakobus 5 en Marcus 6 zullen in de vroege christelijke eeuwen regelmatig zieken met olie zijn gezalfd, ook al zijn daar weinig berichten over. Berichten over de zalving met olie uit de oude kerk betreffen allereerst de bediening van de doop.

Voor de doop werden de doopkandidaten met olie gezalfd ten teken, dat zij de Satan en zijn werken hadden afgezworen en zich wilden toewenden naar Christus. Na de doop werden zij opnieuw gezalfd ten teken, dat zij nu waren opgenomen in het Lichaam van Christus en als zijn soldaten geroepen waren tot de goede strijd, in de kracht van de heilige Geest. De hele rite (voorbereiding, gelofte, waterdoop, zalving, opname in de gemeente) bevestigde hen in de overtuiging, dat zij nu verbonden waren met hun Heer, aan Wie macht verleend was om zonden te vergeven en ziekten te genezen.

Tegen die achtergrond zullen wij de oudste gegevens over de ziekenzalving moeten verstaan. Deze gegevens hebben niet zozeer betrekking op het ritueel als wel op de gebeden die gebruikt werden voor de zegening van de olie.

Het oudste voorbeeld daarvan vinden wij in de *Traditio Apostolica*, toegeschreven aan Hippolytus (begin derde eeuw). Over de olie die wordt aangeboden, spreekt de bisschop een dankgebed uit op dezelfde wijze als bij het opdragen van wijn en brood: 'Zoals Gij deze olie heiligt en gezondheid (heiligheid?) geeft aan die ze gebruiken en ontvangen – de olie waarmee Gij koningen, priesters en profeten hebt gezalfd – zo ook moge deze aan allen, die ze proeven (innemen) troost en aan hen die ze gebruiken, gezondheid geven'.

Eenzelfde strekking heeft het gebed over de olie op Witte Donderdag uit een oude Romeinse liturgie: 'Zend, Heer, uw heilige Geest, de Paracleet, uit de hemel over deze vette olijfolie, die Gij uit het groene hout hebt willen trekken tot herstel van het lichaam. En moge deze door uw heilige zegen voor ieder die er zich mee zalft of ze aanraakt, dienen tot bescherming van lichaam en geest, en alle pijnen, elke zwakte, elke ziekte van het lichaam verdrijven. (De olie,) waarmee Gij priesters, koningen en profeten en martelaren hebt gezalfd, uw volmaakte olie, die door U is gezegend en in onze ingewanden blijft.' In dit gebed ligt nog een sterk accent op herstel en bescherming van lichaam en geest.

In de Middeleeuwen treden ook andere accenten naar voren, zoals in het volgende Frankische gebed uit Sankt Gallen (rond 800): 'Ik zelf jou met geheiligde olie, zodat jij als een gezalfde soldaat, uitgerust voor de strijd, de gevechtstroepen in de lucht zult kunnen overwinnen. Doe je werk, schepsel olie, in de Naam van de Vader, de Zoon en de heilige Geest, zodat geen onreine geest zich verborgen zal houden, noch in de ledematen, noch in het merg, noch in enig gewricht van deze mens, maar laat in hem werkzaam zijn de kracht van Christus, de Zoon van de allerhoogste God, die eeuwig leeft en heerst met de Vader en de heilige Geest.' Dit gebed, dat duidelijk verwijst naar de doop en de geestelijke strijd van de dopeling, heeft niet allereerst herstel van lichamelijke gezondheid ten doel.

In de liturgische teksten van de karolingische hervorming (achtste eeuw) wordt eerst nog wel gewezen op het belang van

de zalving der zieken, met verwijzing naar Jakobus 5, maar gaandeweg treden echter veranderingen op in de praktijk van de ziekenzalving. Samengevat komen ze hier op neer: de zalving mag niet meer door leken worden toegediend, maar moet door een priester geschieden. De zalving wordt gekoppeld aan de *penitentia*, de boete. En omdat de boetedoening vaak werd uitgesteld, schoof ook de oliezalving op in de richting van het levenseinde. Zo werd de bijbelse rite van de zalving der zieken (*oleum infirmorum*) tot laatste Oliesel (*extrema unctio* of *sacramentum exeuntium*). Aldus kreeg de zalving ook betekenis als voorbereiding op het hiernamaals. Er vond een wisseling plaats in volgorde: van oudsher werd in de kerk het viaticum (communie als laatste teerspijs) gezien als de laatste handreiking aan de gelovige zieke, maar uiteindelijk kwam het laatste Oliesel op de laatste plaats. Deze ontwikkeling is door het Concilie van Trente bevestigd. De aldus ontstane praktijk riep in de Reformatie veel kritiek op (zie hieronder).

Een verandering ten goede betekende de vernieuwing van Vaticanum II betreffende de ziekenzalving. Hier wordt de zalving van de zieken niet meer gezien als louter stervensritueel, maar weer opnieuw benoemd als sacrament van de zieken. Het kan dus ontvangen worden in dagen van (ernstige) ziekte, die op zich heenwijzen naar de vergankelijkheid van het leven. Daarnaast is er een ruimere interpretatie van het begrip 'naderende dood'. Bovendien wordt de oliezalving meer gezien als een teken binnen de context van de geloofsgemeenschap en minder als een geïsoleerde handeling van een gewijde priester. En het viaticum krijgt weer zijn plaats als het eigenlijke sacrament van de stervenden.

In de officiële uitgave van de rooms-katholieke Nationale Raad voor Liturgie, getiteld 'De pastorale zorg voor de zieken en de ziekenzalving' (1985), zijn de handelingen van de kerk bij de zieke en de stervende in een zinvolle orde geplaatst: gebeden met zieken – zegening van zieken – ziekenzalving – viaticum – afscheid van de stervende. Er wordt besloten met gebeden en Schriftwoorden. Deze opzet zien we ook in het Engelse *Manual for ministry to the sick* (1997).

2. Oosterse orthodoxie

Ook de oosters-orthodoxe kerken hebben deze rite van de oliezalving bewaard. In ontwikkeling en toepassing is er echter verschil met de westerse kerk. Enerzijds hebben orthodoxe

theologen op het Concilie van Lyon (1274) ter wille van de unie met de Kerk van Rome een zevental sacramenten aangenomen, waaronder de ziekenzalving. Anderzijds zijn de orthodoxe kerken een eigen weg gegaan. Zo werden/wordt de ziekenzalving niet alleen aan stervenden gegeven, maar vooral aan mensen die lichamelijk of geestelijk ziek zijn of een belangrijke drempel in hun leven passeren, zoals het betrekken van een nieuwe woning (*rite de passage*). De nadruk ligt op heil en heling voor de hele mens. De naam van deze rite is *euchelaion* (oliezalving als gebed), een samentrekking van de woorden *euchè*, gebed (Jakobus 5:15) en *elaion*, olie (Jakobus 5:14). In vele kerken in Griekenland is er een dag waarop de ziekenzalving algemeen gevierd wordt: de woensdag in de Goede Week. Ook de vastendagen voor Kerst lenen zich hiervoor.

3. Reformatie

De Reformatie heeft – in de personen van Luther en Calvijn – het sacrament van de ziekenzalving, zoals zij dat in de praktijk aantreffen, afgewezen. Luthers kritiek betreft niet de handoplegging (die hij zelf aanbeveelt), zelfs niet de ziekenzalving als zodanig, maar dat men van de zalving een sacrament gemaakt heeft en dat door de gegroeide praktijk de zalving wordt onthouden aan degenen voor wie het bestemd is: de zieken. Bovendien wijst Luther er op dat in Jakobus 5 de belofte van heling en vergeving niet allereerst verbonden is met de zalving, maar met het gebed van het geloof. De reformatoren gaven dus meer aandacht aan het verschil tussen Jakobus 5 en de gegroeide praktijk dan aan een nieuwe praktijk op grond van dit bijbelgedeelte. Vandaar dat op het protestantse terrein, voorzover beïnvloed door Luther en Calvijn, weinig of geen vraag was naar de ziekenzalving.

De Kerk van Engeland biedt in de eerste uitgave van *The Book of Common Prayer* (1549) de mogelijkheid van ziekenzalving. In de twintigste eeuw vindt in deze kerk een zorgvuldige herbezinning plaats op de aansporing van Jakobus 5. Deze resulteert in *The ministry of healing*. Binnen een vernieuwde aandacht voor de pastorale zorg en de liturgische handreiking aan de zieken krijgt ook de ziekenzalving een plaats. In deze dienst aan de zieke mens wordt gewaakt tegen magisch handelen en valt de nadruk op het gebed van het geloof (Jakobus 5).

In Nederland gingen binnen de protestantse kerken in de twintigste eeuw eveneens stemmen op, die pleitten voor een herstel van 'de dienst der genezing'. In dit pleidooi, waarin ook verwezen werd naar Jakobus 5 en Marcus 6, werd de nadruk gelegd op zielzorg met aandacht voor schuld belijden en vergeving, de relatie tussen geloof en gebed en van Gods zijde: de zegening en de gave van de Geest, gesymboliseerd in handoplegging en zalving.

Ook vandaag wordt – bijvoorbeeld in de charismatische beweging maar ook daarbuiten – steeds weer aandacht gevraagd voor de vragen van geloof en genezing en de betekenis van handoplegging en ziekenzalving. In het algemeen echter is de vervreemding op het protestantse erf, zeker ten opzichte van de ziekenzalving, groot gebleven.

Mede gelet op de vragen die voorafgaand aan onze uitgangspunten genoemd zijn, lijkt de tijd rijp voor een heroverweging. Deze zal evenwel moeten blijken uit het gebruik dat van deze proeve gemaakt wordt.